

Fruitverkoopster op de markt in New Delhi (collectie Kristoffel Lieten)

Kinderarbeid in India: stigmatisering en verhulling

Kristoffel Lieten, Universiteit Amsterdam

In India, zo is de algemene indruk, komt kinderarbeid veelvuldig voor. Als voorbeelden wordt dan verwezen naar een aantal traditionele oorden van kinderarbeid, onder meer in de tapijtindustrie, de glasblazerijen, de diamant-industrie en de steenbakkerijen. Nader onderzoek leert dat gegevens over de aantallen kinderen wijd uiteenlopen. Dit is ook het geval met de macrostatistieken over kinderarbeid in de Derde Wereld in het algemeen, met zwaar aangezette verhalen over honderden miljoenen kindarbeiders. Redenen voor de opgeklapte cijfers zijn het niet uit elkaar halen van verschillende vormen van 'arbeid' en 'werk', het westerse cultureel-ideologische belang zich af te zetten tegen het Andere (ook de stigmatisering als het Slechte en het Mindere) en het westerse politiek-economische belang de kinderarbeid te gebruiken om regeringen (en exporteurs) uit ontwikkelingslanden handelsclausules op te leggen. Ook al liggen de reële cijfers over 'kinderarbeid' lager dan de opgeklapte cijfers, het gaat om een ernstig sociaal probleem, een klassenprobleem. Welke zijn de oorzaken van dit probleem? Hoe zwak is de (onderhandelings)positie van de werkende bevolking en welke maatregelen neemt de overheid tot het inrichten van goed en gratis onderwijs?

Inleiding

Begin jaren '70 bracht ik een aantal jaren door in India. Ik studeerde aan de prestigieuze Nehru-universiteit in de hoofdstad New Delhi, een van de rijkste steden van India. Het was niet direct een plaats waar men kinderarbeid zou verwachten. Het meeste werk werd inderdaad door volwassenen gedaan. Aan de rand van de universiteit en buiten de omheining had ik wel regelmatig met werkende kinderen te maken: de

jongens die in de restaurantjes de borden wasten of het eten brachten, de meisjes die de gestreken was brachten, de kleuters die op nog jongere kleuters pasten terwijl de moeder het huis van de professor schoonmaakte, het dienstmeisje en het jongetje dat sigaretten verkocht of schoenen poetste. Geen van al die activiteiten kwam enigszins in de buurt van de mensonterende taferelen van kinderarbeid in de periode van de industrialisering van bijvoorbeeld Engeland en Vlaanderen, zoals ik die uit de geschiedenisboeken had onthouden.

Die 'kinderarbeid' greep mij niet, drong zich niet op als een sociaal probleem. Het sociale probleem zag ik veel omvattender als de uitbuiting van een grote meerderheid van de bevolking door een kleine bovenlaag en, daar bovenop, als de uitbuiting van ex-koloniale gebieden door westerse bedrijven. De weinige kinderen die ik zag werken waren een onderdeel van dat grotere probleem van armoede en marginalisering. Mijn blindheid voor de problematiek had natuurlijk ook te maken met het feit dat kinderarbeid in ontwikkelingslanden nauwelijks politieke of academische aandacht kreeg. De aandacht voor kinderarbeid binnen de civiele samenleving kreeg een impuls door de discussies in de grote internationale organisaties, hetgeen uitmondde in het (VN-) Jaar van het Kind in 1979, de VN-Conventie over de Rechten van het Kind in 1989 en de ILO-Conventie 182 van juni 1999.

Groeiende aandacht

Ook in Zuid-Azië bestond tot omstreeks midden jaren '80 weinig aandacht voor kinderarbeid als sociaal probleem. De Indiase regering had weliswaar een aantal internationale verdragen getekend en had haar eigen wetgeving 'kindvriendelijk' gemaakt, maar de aandacht vanuit de civiele samenleving kwam laat op gang. Studies in die jaren hadden voornamelijk aandacht voor de economische en daaraan gekoppelde demografische aspecten van kinderarbeid⁽¹⁾. Een veelvuldig gebruikt argument was dat kinderen een intrinsiek onderdeel waren van het boerenbestaan: kinderen verschaften de noodzakelijke arbeidskracht en waren dus eigenlijk onlosmakelijk verbonden met de (Zuid-) Aziatische economie⁽²⁾.

Door linkse vakbonden werd enigszins aandacht besteed aan het probleem, met name door de Centre of Trade Unions⁽³⁾, maar een ophefmakende contributie uit die tijd was Smitu Kothari's studie naar kinderarbeid in de luciferindustrie in het Zuid-Indiase Sivakasi⁽⁴⁾. De titel van zijn bijdrage *Bloed aan de Lucifers* sprak boekdelen. Ze werd geschreven naar aanleiding van de ontploffingen in 1981 en 1982 waarbij respectievelijk 6 kinderen en 22 volwassenen om het leven kwamen. Als gevolg daarvan hebben toen de communistische vakbonden op straat en hun vertegenwoordigers in het parlement zwaar uitgehaald naar de regering die de ogen sloot voor gevaarlijke vormen van kinderarbeid en te weinig actie ondernam om kinderen naar school te sturen. Inmiddels had de overheid ook al onderzoek laten verrichten. Een regeringscommissie had in

1976 vastgesteld dat bijna de helft van de werknemers in de luciferindustrie kinderen waren (45.000) die over lange afstanden werden aangevoerd om zeer gevaarlijk en ongezond werk te doen en daar nauwelijks voor betaald werden. Na nog twee commissies werd in 1986 het verbod op kinderarbeid in deze fabrieken wettelijk geregeld. Een onderzoek van de deelstaatregering in 1993 kwam echter tot de weinig opbeurende vaststelling dat er inmiddels 80.000 kinderen in de lokale lucifer- en vuurwerkindustrie werkten. In 1999 was dat aantal - dankzij een gecoördineerd overheidsoffensief - volgens nieuw uitgevoerd onderzoek gedaald tot 10.000. Nationale en internationale aandacht voor Sivakasi, en een commerciële pressie op de ondernemers, hebben de situatie in dat droge en onvruchtbare gebied in Tamil Nadu ten goede gekeerd⁽⁵⁾.

Linkse organisaties, de regering en in de latere jaren ook de NGO's namen initiatieven tegen het voortbestaan van kinderarbeid. De Grondwet van India (1950) verbiedt kinderarbeid in gevaarlijke beroepen en gebiedt de overheid er zorg voor te dragen dat kinderen door economische omstandigheden niet worden gedwongen tot beroepsmatige activiteiten die niet bij hun leeftijd horen. In een aantal wetten heeft deze grondwettelijke bepaling vorm gekregen⁽⁶⁾.

In Sivakasi lijken die initiatieven enige mate van succes te hebben gehad. Hoe is het gesteld met de traditionele oorden van industriële kinderarbeid in de rest van het Indiase subcontinent? Sterk in de aandacht staat natuurlijk de tapijtindustrie, met een concentratie in het oostelijke deel van Uttar Pradesh rond Benares. De schattingen over het aantal kinderen daar lopen uiteen van 8 tot 70% van de werkersnemers in deze industrie. Laksmidhar Mishra houdt het op 75.000 kinderen die alleen al in dat gebied op een onmenselijke manier worden uitgebuit⁽⁷⁾. Dikwijls gaat het om migrantenkinderen die uit andere districten met een voorschot zijn gelokt of die met slavenarbeid een schuld moeten zien af te lossen. De glasblazerijen in Firozabad, niet ver van de beroemde en door toeristen druk bezochte Taj Mahal in Agra, eveneens in Uttar Pradesh, zijn een ander voorbeeld van een ongezonde en gevaarlijke industrie waar tienduizenden kinderen in een ware hel moeten werken, dag en nacht, in een immense hitte, zonder aangepast schoeisel tegen het overal rondliggend glas en zonder bescherming tegen de chemische dampen. De meeste bedrijven opereren in de kleinschalige sector en zijn daardoor gevrijwaard van arbeidsinspecties. Een vergelijkbare situatie doet zich in dezelfde deelstaat voor bij de koperslagerijen in Moradabad. In die kleine stad met een half miljoen inwoners, voor en groot deel moslims, werken zo'n 150.000 mensen in de metaalindustrie, waarvan een derde kinderen. Het gaat hier om een ambachtelijke productie waarvan een groot deel wordt uitgevoerd. Grote concentraties van kinderen doen zich ook voor in andere beruchte bedrijfstakken zoals de leerbewerking bij Agra, de leimijnen in Markhapur (Andhra Pradesh), de diamantverwerking in Surat (Gujarat) en de verwerking van edelsteen in Jaipur (Rajasthan). Over deze laatste industrie, de belangrijkste exportindustrie, zegt een IVVV-rapport: *"Er werken mogelijk 100.000 kinderen in het slijpen en bewerken van diamanten en 20.000 kinderen in de bewerking van andere edelstenen. Kinderen werken 10 uur per dag in ongeschikte en gevaarlijke omstandighe-*

den"⁽⁸⁾. Over de diamantnijverheid in Surat (Gujarat) is een soortgelijk rapport beschikbaar⁽⁹⁾. Het aandeel van beide sectoren in de Indiase export is opgelopen naar 17% bij de millenniumwisseling. Hierdoor heeft India een aandeel van 70% van de productie van diamanten en zelfs van 95% van het smaragd en 85% van de robijn in de wereld. Veel van deze producten worden door kinderen gemaakt. Er werken mogelijk 1,5 miljoen mensen in beide sectoren; 10% daarvan zouden kinderen zijn, dikwijls werkend aan een hongerloon, in slechte omstandigheden en verplicht tot werken zolang de door de ouders verkregen lening niet is afgelost.

Dit zijn enkele voorbeelden. De mensonwaardige, en dus zeker ook kindonwaardige omstandigheden waarin gewerkt wordt en de hoge graad van uitbuiting zijn door een aantal auteurs op indringende wijze beschreven⁽¹⁰⁾. Zo is er het verhaal van de 'tabakslaven', de kinderen die in Zuid-India de Indiase sigaretten ('beedi') rollen. De Amerikaanse regering vond deze '18e-eeuwse toestanden' zo erg dat ze in november 1999 een invoerverbod op de Mangalore Ganesh 'beedi' (die in de VS aan populariteit aan het winnen was) afkondigde⁽¹¹⁾.

Weinig analytisch onderscheid

Het is echter onduidelijk om hoeveel kinderen het gaat. Soms ontstaat het vermoeden dat met erg grove schattingen wordt gewerkt. Lakshmidhar Mishra, die als hoge overheidsfunctionaris jarenlang met de problematiek te maken had, schrijft over de kinderen in de metaalbewerking in Moradabad: *"Het aantal kinderen dat in de industrie werkt wordt door het Ministerie van Arbeid op 2.000, door het District Industrie Centrum op 5.000, door het rapport van de Industriële Ontwikkelingsdienst op 7.000 tot 10.500 en door de Nationale Corporatie voor Industriële Ontwikkeling op 7.566 geschat. De studie van Kulashrestha en Sharma komt op 24.000. Op basis van veelvuldige bezoeken komt Neera Burra op een schatting van 40.000 tot 50.000 kinderen die in de koperindustrie werkzaam zijn."*⁽¹²⁾

Het voorbeeld van de breed uiteenlopende schattingen over kinderarbeid zegt iets over onbetrouwbaarheid van cijfers. De cijfers over kinderarbeid in India, en in de Derde Wereld in zijn algemeenheid, worden door diverse organisaties gebruikt om aan te tonen hoe ernstig het probleem is. Ze worden vaak probleemloos overgenomen en zelfs aangedikt. Ik zal hier straks uitvoeriger op ingaan. Eerst wil ik refereren aan de schattingen over kinderarbeid in de wereld om vervolgens daaruit conclusies te trekken.

Over het algemeen wordt aangenomen dat het fenomeen van het werkende kind te maken heeft met armoede: hoe armer een land, hoe meer kinderen participeren in het arbeidsproces. Kinderarbeid is een onderdeel van de overlevingsstrategieën van ouders in samenlevingen waar armoede overheerst en waar regeringen zich te weinig aan gelegen laten om door middel van goed onderwijs en sociale voorzieningen de kinderen van de straat naar de school te sturen. Kinderarbeid is dan ook een metafoor voor

onderontwikkeling en een falend overheidsbeleid.

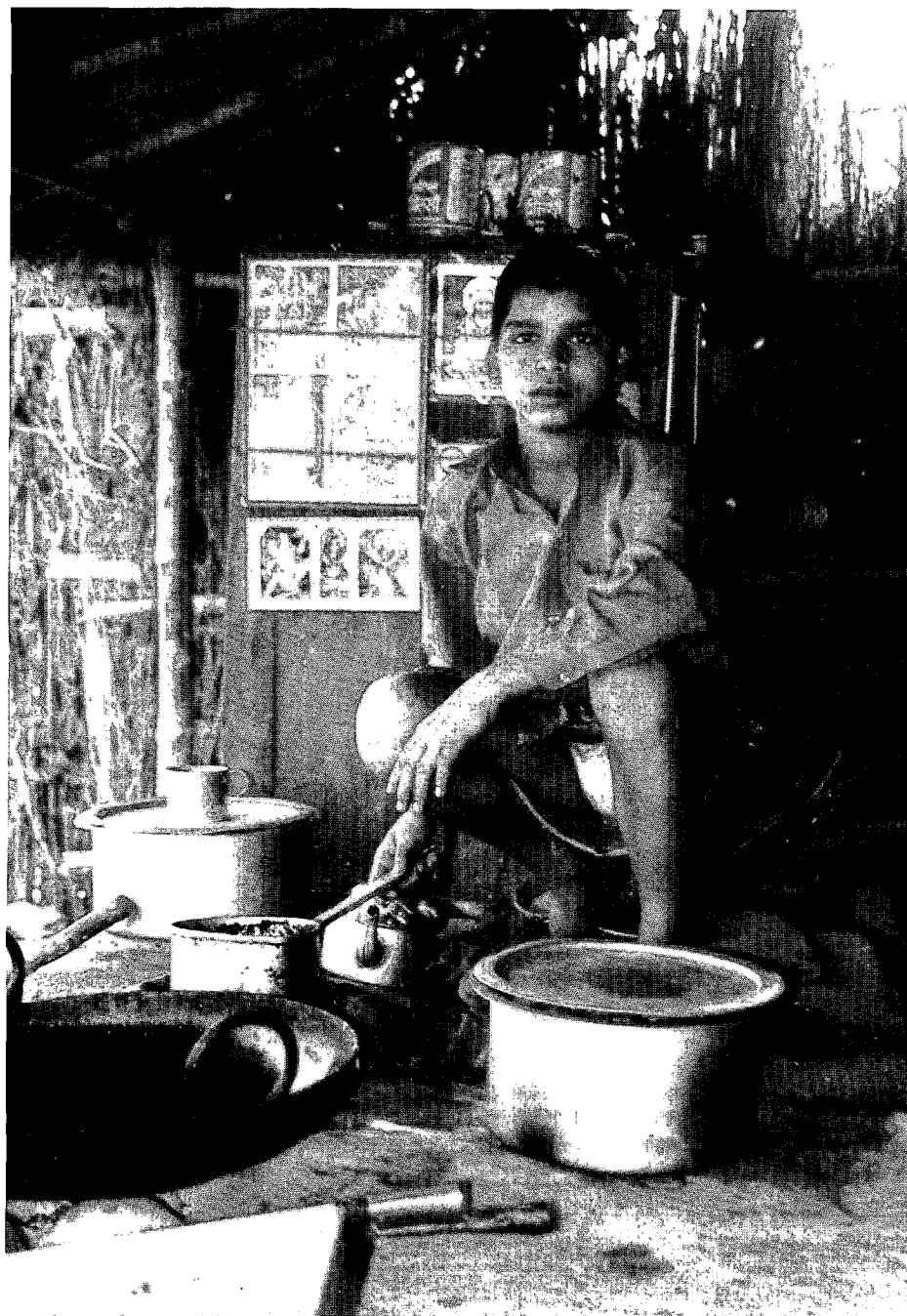
De ILO en de Wereldbank gebruiken graag het afgeronde cijfer van 250.000 miljoen werkende kinderen, verdeeld over de volgende continenten: 61% in Azië, 32% in Afrika en 7% in Zuid-Amerika. Unicef, in *The State of the World's Children* uit 1997, heeft het zelfs over 400 miljoen werkende kinderen. Van deze kinderen zouden er minimaal 120.000 miljoen voltijds werken. Het is niet duidelijk waarop deze schattingen zijn gebaseerd⁽¹³⁾.

Eerdere ILO-schattingen gingen uit van 80 miljoen werkende kinderen tot 14 jaar. De bijstelling naar een veel hoger cijfer wordt op een eenvoudige manier verklaard: "De eerdere schattingen werden als te laag ervaren omdat zij zouden aangeven, bijvoorbeeld, dat de participatiegraad van kinderen tussen 10 en 14 in het arbeidsproces slechts 14% zou bedragen, te vergelijken met de veel hogere percentages van kinderen die niet naar school gaan"⁽¹⁴⁾. Zonder verdere argumentatie worden niet schoolgaande kinderen per definitie gelijkgesteld aan werkende kinderen en worden, zelfs door organisaties die in wezen niets met onderwijs te maken hebben, zoals de ILO (in tegenstelling tot Unicef), de veel hogere cijfers als basis genomen voor het beleid. Door de illusie van precisie (zie tabel 1) moeten deze cijfers het beeld bevestigen van veelvuldige kinderarbeid in ontwikkelingslanden.

Tabel 1. Gegevens over kinderarbeid in diverse werelddelen

Regio	Spreiding (%)	Participatieratio
Oost-Azië	31,6	20,0
Zuid-Azië	28,4	14,0
Oost-Afrika	11,2	32,9
West-Afrika	8,2	24,2
Zuidoost-Azië	7,9	11,1
Zuid-Amerika	4,9	12,8
Centraal-Afrika	2,6	21,6
Centraal-Amerika	1,6	10,3
West-Azië	1,4	6,7
Noord-Afrika	1,4	5,8
Caribisch Gebied	0,3	6,8
Melanesië	0,2	23,9
Zuid-Afrika	0,1	4,6
Zuid-Europa	0,1	0,8
Oost-Europa	0,0	0,1
Andere gebieden	0,0	0,0

Bron: C. GROOTAERT and R. KANBUR, *Child Labor: A review*, Washington: World Bank, Policy Research Working Paper 1454.

Kok in een wegrestantje in Noord-India (collectie Kristoffel Lieten)

Volgens de gegevens in de tabel is respectievelijk 69,5% en 23,5% van de kinderarbeid gesitueerd in Azië en Afrika en is de participatieratio met name in Oost-, West- en Centraal-Afrika en in Oost-Azië erg hoog. In Zuid-Azië zou volgens deze gegevens 14% van de kinderen kinderarbeid verrichten. De cijfers die voor de verschillende landen in Zuid-Azië worden gebruikt doen vermoeden dat het niet veel meer dan nattevingerwerk is. In Pakistan zou het gaan om 2 tot 19 miljoen kinderen, in Bangladesh om 5 tot 15 miljoen en in Nepal om 2 tot 8 miljoen. India zelf zou tussen de 17 en de 100 miljoen kindarbeiders hebben⁽¹⁵⁾, hierover straks uitvoeriger.

In hoeverre kloppen macrostatistieken met de werkelijkheid? Een verwijzing naar de eerder aangestipte onenigheid op microniveau (in de koperindustrie) mag suggereren dat er uiteenlopende meningen bestaan. Het is interessant om deze discussie te voeren, mede vanuit overwegingen van goed beleid. De zwaar aangezette verhalen over honderden miljoenen kindarbeiders kunnen eerder negatief uitpakken. Ondanks de naar men mag aannemen goede bedoelingen van de organisaties achter de opgeklopte cijfers, lijkt de enormiteit van het probleem ertoe te leiden dat het probleem op korte termijn als onoplosbaar wordt ervaren. Als er 'slechts' enkele tientallen miljoenen zouden zijn, wordt het probleem hanteerbaarder, en wordt ook duidelijk wat de echte veranderingen zijn die zich op dit vlak voordoen. De vooruitgang of achteruitgang is met een ruw en als het ware uit de lucht gegrepen cijfer van 250 miljoen niet te meten. Een minutieus onderzoek dringt zich op.

Richard Anker schrijft dat opgeblazen cijfer toe aan de behoefte aan publiek opbod: *"Een alomvattende schatting van kinderarbeid komt tegemoet aan de behoeften van de media, het publiek en heel wat beleidsmakers die het eenvoudig willen houden. Maar het cijfer is dikwijls misleidend omdat verschillende vormen van het werk dat door kinderen wordt verricht onder één noemer wordt gevat, hetgeen als resultaat heeft de spreekwoordelijke vermenging van appels en peren"*⁽¹⁶⁾.

Het door elkaar halen van diverse vormen van kinderarbeid lijkt politiek niet verantwoord (de meest onmenselijke vormen van kinderuitbuiting worden gelijkgesteld met onschuldiger vormen)⁽¹⁷⁾, en is ook in analytisch opzicht niet wenselijk. Er zijn verschillende soorten werk: voltijds, deeltijds in combinatie met school, loonarbeid, huisarbeid, hulp in het huishouden en op de boerderij, vakantiewerk, enzovoort. Ze hebben niet allemaal schadelijke invloeden op kinderen; sommige kunnen zelfs een nuttige functie hebben in het socialiseringsproces.

De woorden werk en arbeid zijn hier tot nu toe door elkaar gebruikten. Het verschil tussen de twee bestaat in een aantal talen ('labour/work'; 'trabajo/labor'). Deskundigen op dit gebied hebben herhaaldelijk aangegeven dat het onderscheid van groot belang is omdat een aantal taken die kinderen - ook in de ontwikkelde landen - doen voor hun persoonlijke ontwikkeling, het socialiseringsproces, zelfs positief kunnen zijn en dus heel duidelijk in een aparte categorie thuishoren: statistieken gooien verderfelijke kinderarbeid en veel minder verwerpelijke vormen van kinderwerk op één hoop⁽¹⁸⁾. Werk heeft betrekking op elke fysieke of geestelijke inspanning die bedoeld is om iets te maken, iets tot stand te brengen. Een typisch voorbeeld hiervan is het 'huiswerk' dat

kinderen van school mee naar huis krijgen, en ook de activiteit in school zelf is een activiteit van werkzaamheid. Het gaat niet op om het meisje dat in een dorp in India niet naar school gaat en de moeder helpt in het huishouden als kindarbeider te classificeren en niet het meisje dat in Steenokkerzeel met 'schoolwerk' bezig is, en ook nog wat in het huishouden doet en misschien nog tegen betaling een kleine job heeft. De jongen die in Genoelselderen meewerkt in de fruitpluk zal door de band niet als kindarbeider te boek staan; de jongen die iets soortgelijks doet in de sinaasappelpluk in India zal doorgaans wel als kindarbeider in de statistieken terechtkomen.

Als meisjes en jongens werken kan dat juist een positieve bijdrage leveren aan hun ontwikkeling: het laten verrichten van een aantal taken door kinderen, liefst gender-neutraal, lijkt vanuit opvoedkundig oogpunt en vanuit het oogpunt van de familiecohesie een wenselijke optie. Als kinderen daarbij niet naar school gaan dient dit probleem als zodanig te worden opgelost in plaats van het onder de problematiek van 'kinderarbeid' te plaatsen.

Tegenover werk staat arbeid. Arbeid is de doelbewuste inzet van de arbeidskracht in een maatschappelijk productieproces. Dit kan gebeuren tegen betaling of binnen het familiebedrijf, bijvoorbeeld de regelmatige inzet op het boerenbedrijf. In die activiteit worden goederen en diensten voortgebracht die voor inkomen en voedsel zorgen. Door een zwakke positie als arbeider of door de ongelijke handelsruilvoet (zeer lage prijzen voor landbouw- of ambachtelijke producten) kan de vergoeding voor de arbeidskracht zo laag komen te liggen dat, teneinde te overleven, de hele familie dient bij te springen. Kinderen worden dan een noodzakelijk onderdeel van het verwerven van inkomen en zullen in dat arbeidsproces prestaties moeten leveren en voorwaarden ondergaan die voor volwassenen gangbaar zijn. Het concept kinderarbeid kan dan uitdrukkelijk beperkt worden tot dit soort activiteiten die schadelijk zijn voor de mentale, culturele, fysieke en emotionele ontwikkeling van het kind. Deze benadering is in overeenstemming met de nieuwe ILO-Conventie 182 en met de VN-Conventie over de Rechten van het Kind⁽¹⁹⁾.

Politiek en ideologisch geladen

Specifieke vormen van werk dat door kinderen wordt verricht, met leeftijdscategorieën aangepast aan de cultuur en de fysieke omstandigheden in ontwikkelingslanden, kunnen we kinderarbeid noemen⁽²⁰⁾. Dit is geen nieuw inzicht; zoals P.M. Shah van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) al in 1985 opmerkte zijn zowel de definitie van 'het kind' als deze van 'arbeid' problematisch⁽²¹⁾. Dit inzicht, zo blijkt, vindt slechts heel moeizaam zijn weg in internationale organisaties en bij de westerse publieke opinie en beleidsmakers. Mijn stelling is dat dit te maken heeft met het westerse cultureel-ideologische belang zich af te zetten tegen het Andere (en ook het Mindere) en ook met het westerse politiek-economische belang de 'wijde verbreiding' van kin-

derarbeid te gebruiken om regeringen (en exporteurs) uit ontwikkelingslanden handelsclausules op te leggen.

Het tweede punt mag duidelijk zijn. Het eerdergenoemde voorbeeld van het invoerverbod van Ganesh-sigaretten in de Verenigde Staten is hiervan een indicatie. Een aantal westerse regeringen, met de VS voorop, wil graag een sociale clausule over kinderarbeid in de handelsrelaties tussen landen opnemen⁽²²⁾. Dat economische motief is verbonden met de initiatieven die met name de VS-regering onderneemt om een sociale clausule in te bouwen in het World Trade Organisation (WTO)-verdrag. Het IVVV steunt dit initiatief⁽²³⁾. Door het verschijnsel kinderarbeid tot massale proporties op te blazen, en met name de meest schrijnende omstandigheden als voorbeeld te nemen, kan publiekelijke steun worden gewonnen voor dit initiatief⁽²⁴⁾.

Het eerste punt ligt wat moeilijker. Ik bedoel daarmee dat burgers en regeringen in de westerse landen graag een tweedeling maken tussen de eigen westerse en de ontwikkelingslanden. Waar de eigen regio een goede score heeft op het punt van mensenrechten, vrouwenrechten, democratie, sociale voorzieningen, welzijn, inkomensverdeling enzovoort, is dit met ontwikkelingslanden niet het geval. Ook voor kinderen is die dichotomie van kracht: hier iedereen mooi naar school en daar zeer veel kinderarbeid. Het beeld kinderarbeid is dan een onderdeel van de definitie van ontwikkelingsland en verhalen over en statistieken van kinderarbeid in de Derde Wereld helpen om het Andere te plaatsen. Dit beeld maakt dan al gauw deel uit van de stigmatisering van ontwikkelingslanden. Ik zal deze boutte uitspraak illustreren aan de hand van India en van de westerse geschriften over de omvang van de kinderarbeid in dat land en over de onwil van de lokale leiders om deze terug te dringen.

De meest opmerkenwaardige bijdrage tot de stigmatisering van het Andere is die van Myron Weiner, een Amerikaans politicoloog en India-kenner. Zijn redenering stelt expliciet dat de nationale volkscultuur verantwoordelijk is voor het laten voortbestaan van kinderarbeid. Zijn boek heeft veel bijval gehad in het Westen, maar heeft nooit een expliciet verwoorde veroordeling van het hindoeïsme als oorzaak van kinderarbeid als gevolg gehad⁽²⁵⁾.

Weiner betoogt dat elders in de wereld een einde is gekomen aan de kinderarbeid nadat de overheid, om uiteenlopende redenen, de leerplicht invoerde en alle kinderen naar school stuurde. De situatie in India blijft schrijnend, ondanks enkele mooi verwoorde initiatieven van de overheid, zoals de arbeidswetgeving. De progressieve wetgeving ten spijt, faalt India in het terugdringen van de kinderarbeid, en dat komt, zo stelt Weiner, door regelrechte onwil van de elites. De oorzaak is te vinden in de *"belief system of the state bureaucracy"*, hetgeen hij als volgt uitlegt: *"Het gedachtegoed van de overheidsambtenaren, een gedachtegoed dat op brede basis gedeeld wordt met de onderwijsgevers, de sociale activisten, de vakbondsleiders, de academische onderzoekers, en, meer in het algemeen, met de Indiase burgerij[...]. De kern van hun geloof is de Indiase opvatting over de maatschappelijke orde, de uitgangspunten over de respectievelijke rol van de bovenste en de laagste sociale lagen, de rol van onderwijs als een middel om de differentiatie tussen de sociale klassen te handhaven, en de bezorgdheid dat 'teveel' en 'niet-functioneel'*

onderwijs voor de armen de bestaande sociale regeling zal ondermijnen."⁽²⁶⁾ Dit alles heeft niets te maken met armoede, feodalisme, ongelijke ontwikkeling of kapitalistische wetmatigheden maar met het geloof dat ten grondslag ligt aan het hiërarchisch georganiseerde kastensysteem. De kern van dit geloof is het bestaan van verschillende soorten mensen met verschillende soorten opdrachten in hun leven. De lagere kasten zijn geboren om handenarbeid te verrichten, en vanuit dat idee is het normaal dat de overheidsambtenaren, de sociale activisten, de vakbondsleiders en de intelligentsia, die per definitie tot de hogere kasten zouden behoren, in tegenstelling tot andere landen, geen enkele moeite hebben met kinderarbeid. Het is een land waar de lagere kasten hun kinderen mogen gebruiken als economisch kapitaal en dus ook veel kinderen op de wereld zullen zetten: *"Het is een welbekend feit dat arme ouders kinderen krijgen om hun gezinsinkomen te vergroten. Zoals de economen zeggen, kinderen worden als investeringen gezien en niet als een debet [...]. Overheidsambtenaren in andere landen hebben betoogd dat ouders hun kinderen niet mogen gebruiken om hun inkomsten te vergroten. Als men dat wel doet, dan staat men de ouders in feite toe de kinderen als hun eigendom te beschouwen en te gebruiken zoals zij dat wensen, een situatie die heel dicht tegen de slavernij aanligt.*"⁽²⁷⁾

Ergens berust het betoog van Weiner op een waarneembare realiteit, namelijk het bestaan van een Indiase bovenlaag die puissant rijk is en zich niet bekommert om de maatschappelijke ongelijkheid en dus ook niet om kinderarbeid. Zijn argument, zoals hierboven samengevat, kent echter een aantal ongerijmdheden en onzorgvuldige en zelfs gemene veralgemeningen.

In de eerste plaats is kinderarbeid natuurlijk niet iets dat inherent is aan het hindoeïsme. Landen waar de islam of het katholicisme domineren - toch twee godsdiensten die van het gelijkheidsideaal uitgaan - hebben evenzeer te maken met kinderarbeid.

In de tweede plaats perst de auteur alle Indiërs: de moslims, christenen, sikhs, jains, parsies en atheïsten, in het keurslijf van de oriëntalistische orthodoxie van het hindoeïsme, een orthodoxie die in de praktijk in het land zelf plaats heeft gemaakt voor een caleidoscoop van opvattingen en bewegingen, maar die wel helpt in het creëren van een dichotomie tussen het ontwikkelde en beschaafde Westen, met onderwijs en zonder kinderarbeid, en het onderontwikkelde hiërarchische India, met kinderarbeid en zonder veel onderwijs voor de lagere kasten. Het argument van Weiner is logisch en simpel: alle Indiërs in belangrijke posities (in de politiek, in het ambtenarenapparaat, zelfs in de vakbonden) zijn niet geïnteresseerd in de afschaffing van de kinderarbeid. Het is een mooi voorbeeld van etnocentrisme en met name van het typologiseren en stigmatiseren van een volk. Het ligt voor de hand dat niet verder naar andere argumenten moet worden gezocht om het verschijnsel van kinderarbeid te verklaren.

In de derde plaats wordt voorbijgegaan aan de niet onaardige inspanning die India sinds de onafhankelijkheid, dus sinds het zich losmaakte van de christelijke koloniale beschaving, met rasse schreden vooruit heeft gezet. Ik wil enkele van die gegevens op een rijtje zetten. Toen India onafhankelijk werd was 25% van de mannen en 8% van de vrouwen geletterd. Rond de eeuwwisseling was dit respectievelijk 71% en 49%. Dat

het veel beter had gekund en ontmoeten moge duidelijk zijn - enkele gebieden in India hebben ook beter gepresteerd dan het gemiddelde - maar de oorzaken van de te langzame vooruitgang hebben niets te maken met het hindoeïsme. Ik zal straks enkele punten van een mogelijke verklaring aanstippen.

In de vierde plaats wordt de omvang van de kinderarbeid in India door Weiner overdreven. Het laatlunkende beeld dat van India wordt geschetst wordt onderbouwd met zwaar overdreven cijfers in verband met kinderarbeid.

Omvang

De officiële gegevens van de tienjaarlijkse volkstelling (census) zijn tamelijk betrouwbaar. Zij komen overeen met de eveneens zeer betrouwbare gegevens van de 'National Sample Surveys' (NSS) die regelmatig worden uitgevoerd en die door jarenlange ervaring en wetenschappelijke bijstelling worden onderbouwd. Volgens deze gegevens zouden er in India een 14 miljoen werkende kinderen zijn, hetgeen overeenkomt met 7,7% van de 180 miljoen kinderen in de leeftijdscategorie van 6 tot 14 jaar. Bij deze kinderen mogen we niet onmiddellijk het beeld hebben van de loonslaven in de vuurwerkfabriekjes, glasblazerijen of diamantslijperijen zoals in het begin van dit artikel als voorbeelden genoemd. Het gaat overwegend om kinderen op het platteland, die op de boerderij wat bijspringen. Volgens de NSS-gegevens van 1994 werkte 88% van de werkende kinderen op het platteland en 12% in de steden waar bijna eenderde van de bevolking woont. De participatiegraad in de steden was 3,2%. Op het platteland lag die graad volgens een bron beduidend hoger (7,2%) met opmerkelijke verschillen tussen de verschillende bevolkingsgroepen: 12,5% bij de tribalen, 8,1% bij de ex-onaanraakbare kasten en 6,2% bij de rest van de bevolking⁽²⁸⁾. Andere bronnen komen op basis van de censusgegevens tot lagere cijfers. Ook de gegevens van microstudies wijzen in de richting van een participatiegraad van om en nabij de 5%, grotendeels op het platteland en grotendeels in de landbouw⁽²⁹⁾.

De censusgegevens gaan uit van een strikte omschrijving van het begrip kinderarbeid: deelname aan een economische productieve activiteit. Een aantal activiteiten die kinderen en vrouwen ondernemen zullen dus niet onder deze noemer vallen, ook al zijn dat heel duidelijk vormen van 'werk' die op reguliere basis worden verricht, zoals het werk in het huishouden. *"Een persoon die huiselijk werk doet kan iets produceren dat alleen voor de eigen consumptie en niet voor derden is bedoeld. Die persoon is niet als werkend te beschouwen, ook al is de activiteit vanuit zijn of haar oogpunt productief"*⁽³⁰⁾. Kinderen die op hun broertjes en zusjes passen, die brandhout sprokkelen en die de melkkoe verzorgen zullen in de censusgegevens niet gauw als werkende kinderen terug te vinden zijn, ook al draagt hun activiteit direct of indirect bij tot het economische overleven van het gezin. Er zit een zekere ambivalentie in de gebruikte definitie, en er zullen best wel kinderen zijn die in het kader van het huishouden 'kinderarbeid' verrichten, maar in haar algemeen-

Fietsenmaker in een dorp in Noord-India (collectie Kristoffel Lieten)

heid biedt de definitie een houvast in de zin dat ze 'arbeid' en 'werk' uit elkaar haalt. Als men de gegevens van de volkstelling optrekt en uitgaat van bijvoorbeeld 20 miljoen werkende kinderen, dan is dit cijfer nog altijd aanzienlijk lager dan het aantal kinderen dat niet naar school gaat. Velen hebben de eenvoudige conclusie getrokken dat niet-schoolgaande kinderen werkende kinderen zijn. Door deze bronnen wordt het aantal schoolgaande kinderen op 90 miljoen gesteld zodat er in de leeftijdscategorie van 6 tot 14 jaar dus ongeveer evenveel niet-schoolgaande en dus werkende kinderen overblijven.

Aan de overheidsgegevens wordt door de meeste buitenlandse organisaties weinig waarde gehecht. Er wordt automatisch van uitgegaan dat ze niet betrouwbaar zijn. Zij halen dan ook andere bronnen aan. De gegevens uit 1983 van de 'Operational Research Group' in Baroda zijn lange tijd als toonaangevend overgenomen. Dat onderzoek suggereerde dat het om 44 miljoen werkende kinderen zou gaan. Later is dit cijfer door inflatie achterhaald. Rudie Rothier suggereerde dat er midden jaren '90 al wel 60 miljoen kindarbeiders waren, onder wie 10 miljoen 'kindsclaven', veel meer dan de 350.000 kindsclaven die de overheid toegeeft⁽³¹⁾. Het IVVV komt tot de conclusie dat er tussen de 44 en 100 miljoen werkende kinderen zijn. Het Nederlandse ministerie voor Sociale Zaken stelt in een studie naar aanleiding van de door hem georganiseerde 'Amsterdam Child Labour Conference' in 1997 dat er onenigheid over de cijfers is, maar dat er tussen de 55 en 60 miljoen 'bonded child labourers' ('gebonden' kindarbeiders) zijn. Dit cijfer is dan weer afkomstig van de in India opererende 'South Asia Coalition Against Child Slavery', geleid door Kailash Satyarthi die voor zijn werk een aantal westerse erkenningen heeft gekregen, onder meer de 'Robert F. Kennedy Human Rights Award'⁽³²⁾.

Het overnemen van de erg hoge cijfers gebaseerd op prognoses, met verwerping van de veel lagere cijfers gebaseerd op wetenschappelijk onderbouwde bevolkingsonderzoeken, is een ondersteuning voor diegenen, met name in het Westen, die handelspolitieke maatregelen willen doorgevoerd zien teneinde de kwaal van kinderarbeid een halt toe te roepen⁽³³⁾. Volgens mij heeft het weinig zin om op basis van foutieve voorstellingen en foutieve verklaringen (à la Weiner) een beleid te willen uitstippelen. Wil men wat doen aan de kinderarbeid, dan is het nuttig op een andere manier naar de oorzaken te kijken.

Verklaringen

Weiner stelt dat sociale attitudes en het niet verplicht stellen van onderwijs de oorzaak zijn van kinderarbeid. Het eerste punt heb ik al uitvoerig behandeld. Over het tweede punt kan ik kort zijn: er zijn een aantal deelstaten in India waar het onderwijs verplicht is gesteld en waar relatief minder kinderen naar school gaan dan in andere deelstaten. Het verplicht stellen van het onderwijs als dusdanig is niet het mechanisme dat tot het

vangen van twee vogels met één steen leidt. Als men niet automatisch uitgaat van de slechte wil van de overheid - zoals hierboven aangestipt een vorm van neokoloniaal etnocentrisch denken - dan blijven er nog voldoende mechanismen over die kinderarbeid bevorderen en universeel onderwijs tegengaan.

Bij de verklaring van kinderarbeid is de mate van armoede een van de sterkste argumenten. In zijn algemeenheid is dat zo, op basis van logische mechanismen. Door sommigen wordt beweerd - en cijfers ter ondersteuning zijn er volop - dat kinderen in arme gezinnen, zeker in éénoudergezinnen, een dusdanige bijdrage aan het inkomen leveren dat het overleven van het gezin mogelijk wordt gemaakt door kinderarbeid. Dit is een reden voor een behoorlijk aantal deskundigen om dan maar te stellen dat het 'schadelijk' zou zijn om kinderarbeid te verbieden⁽³⁴⁾. Toch mag niet worden verondersteld dat armoede kinderarbeid veroorzaakt, of sterker nog: dat arme ouders hun kinderen doen werken en met dat doel zelfs meer kinderen op de wereld zetten⁽³⁵⁾. Ook zal men zich op een erg glibberig pad begeven, want uiteindelijk komt het neer op een berusting in de bestaande, zeer onrechtvaardige structuren - op wereldniveau en op nationaal niveau - die zulke extreme vormen van armoede veroorzaken dat de arbeid onvoldoende wordt betaald voor de eigen sociale reproductie. Het toestaan en zelfs billijken van kinderarbeid met het argument dat ouders en kinderen op die manier kunnen overleven neemt mijns inziens afstand van de klassenanalyse die aan belang niet heeft ingeboet: het zijn de kindjes van de armste segmenten van de arbeidende klasse die moeten werken.

Het politiek-economische argument terzijde, hoe belangrijk is armoede als de bepalende factor achter kinderarbeid? Uiteraard zal er een relatie bestaan tussen armoede en kinderarbeid, maar er zijn nog andere relaties denkbaar en er zijn veel uitzonderingen op dit algemeen veronderstelde gegeven. Uit tabel 2 valt op te maken dat de armste deelstaten in India niet noodzakelijk de meeste kinderarbeid kennen. Veel kinderarbeid is er bijvoorbeeld in de meer ontwikkelde deelstaten Maharashtra en Gujarat. Kinderen worden niet alleen gestuurd door hun ouders, maar worden ook aangetrokken door de ondernemers die aan kinderen goedkope en vooral gedweë arbeidskrachten hebben. In gebieden waar de arbeidersbeweging zwak is bestaat een balans tussen de twee: ondernemers kunnen zeer lage lonen uitbetalen en zelfs kinderen in dienst nemen aan nog lagere lonen, en ouders kunnen van het lage inkomen geen gezin onderhouden.

Om te kunnen werken moet er de mogelijkheid zijn om te werken. Ook hier doet zich weer de zwakheid voor van de aanname van armoede als belangrijke oorzaak van kinderarbeid. Een belangrijke drijfveer achter kinderarbeid zijn de mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Als die er niet of nauwelijks zijn, zoals op het platteland van Noord-India (Bihar, Uttar Pradesh), zullen kinderen moeilijk aan de bak komen, en in deelstaten met meer economische ontwikkeling (zoals in Maharashtra, Gujarat en Tamil Nadu) zullen families een reële keuze hebben met een optie op betaalde arbeid. In dit geval is er dus verlies aan inkomsten ('opportunity costs' of dervingskosten) tengevol-

ge van het niet-toetreden tot de arbeidsmarkt. De deelstaten met veel kinderarbeid zijn ook de deelstaten met veel vrouwenarbeid. Zo is de arbeidsparticipatie van vrouwen in Andhra Pradesh, Maharashtra en Tamil Nadu, de staten met de hoogste graad van kinderarbeid, respectievelijk 22,7, 26,5 en 25,1%. In de deelstaten Bihar, Uttar Pradesh en West-Bengalen daarentegen, deelstaten met een lage graad van kinderarbeid, is het percentage van vrouwen met een economische activiteit respectievelijk 10,0, 7,5 en 8,0%. De vraag naar arbeidskrachten, de vraag dus van de kant van de ondernemers die uit zijn op goedkope en vooral gedweeë arbeidskrachten, is een belangrijke verklarende factor. Het is misschien niet toevallig dat veel van de echte vormen van kinderarbeid (in tegenstelling tot kinderwerk) zich voordoen in die industrieën die produceren voor een nationale of internationale competitieve markt (tapijtindustrie, diamantindustrie, lederverwerking, textielbedrijfjes).

Tabel 2. Rurale kinderarbeid (%) in enkele Indiase deelstaten

	1961	1981	Bruto Product, 1997, Per Capita (Rs)	Armoede, %	Ruraal 1994 Armoedekloof
Andhra Pradesh	20,3	16,6	10.590	35,9	7,69
Karnataka	15,5	13,8	10.504	46,9	12,94
Maharashtra	13,8	12,9	17.666	50,5	14,39
Tamil Nadu	12,6	10,8	12.898	41,8	11,02
Rajasthan	20,6	9,9	9.356	45,8	12,54
Gujarat	11,0	8,6	16.254	41,8	9,63
Bihar	12,3	6,0	4.654	63,2	16,40
Uttar Pradesh	10,2	5,1	7.263	35,9	7,69
West-Bengalen	5,0	4,6	10.636	31,5	6,51
Kerala	3,2	0,7	11.963	33,0	7,96

Bron: Government of India, *Economic Survey 1999-2000*, New Delhi: Government Publications, 2000, p. S-12; Mahaveer Jain, Perspectives on Child Labour in India. In: *Awards Digest. Journal of Labour Legislation. Special Issue. Child Labour*. Vol XX (1994), 7-12, pp. 32-48; World Bank, *Development in Practice. Primary Education in India*, Washington: The World Bank/ New Delhi: Allied Publishers, 1997.

De armoedekloof is de gemiddelde afstand van de bevolking beneden de armoedegrens, uitgedrukt als een percentage van die grens.

Als we naast de mate van armoede vooral kijken naar de mate van politieke organisatie en de mate van economische hervormingen ten gunste van de lagere inkomensgroepen, dan wordt duidelijk waarom 'kinderarbeid' in India interregionaal zulke aanzienlijke verschillen laat zien. Gebieden die even arm zijn kunnen een geheel verschillend kinderarbeidsscenario vertonen. In tabel 2 wordt dit duidelijk. Er is het enorme verschil tussen West-Bengalen en Kerala, twee deelstaten met traditioneel een linkse volksbeweging, en Rajasthan en Andhra Pradesh, deelstaten met ongeveer dezelfde economische ontwikkeling, maar uiteenlopende ontwikkelingen in termen van polarisatie met grotere groepen paupers en meer kinderarbeid in de laatste deelstaten. Meer toegang tot land, hogere lonen voor de arbeiders en de verwerving van het democratische recht op onderwijs tegen de onwil van de lokale elite in, zijn ontwikkelingen geweest die ertoe hebben geleid dat in de eerste deelstaten kinderarbeid sterk is afgenomen.

Er zijn natuurlijk nog andere variabelen op te voeren. Zo zal de nabijheid van scholen, en het minimaal functioneren van die scholen, een factor zijn die de aantrekkingskracht van het onderwijs als alternatief versterkt. Maar de graad van organisatie van onderaf en de sturing van de economie door overheidsbemoeienis zouden wel eens de meest belangrijke elementen kunnen zijn. De activiteiten van vakbonden zullen ertoe bijdragen dat de samenhang tussen lage lonen en de noodzaak van kinderarbeid voor het pure overleven doorbroken wordt door de arbeider een iets groter inkomen te verschaffen. Door ruimtegebrek kan ik dit punt niet uitvoerig onderbouwen. Ik wil enkel verwijzen naar de studie van Iftikhar Ahmed die op basis van een uitvoerig kwantitatief Wereldbank-onderzoek concludeerde dat van alle geteste variabelen de ongelijkheid in de samenleving, veel meer dan armoede of slecht onderwijs, de doorslaggevende factor is in de verklaring van kinderarbeid in India: *"In tegenstelling tot hetgeen we zouden mogen verwachten tonen onze empirische gegevens aan dat armoede slechts een beperkte verklarende factor is voor het fenomeen van kinderarbeid. Armoede kwam in termen van hun verklarende waarde als de laatste van de 7 determinanten van kinderarbeid (en) op basis van onze multiële regressie analyse kan worden geconcludeerd dat een economie met een zeer hoge mate van inkomensongelijkheid en met een hoge afhankelijkheid van de landbouw een hogere participatiegraad van kinderarbeid heeft"*⁽³⁶⁾.

Conclusies

Kinderarbeid in India, zo hebben we gesteld, kan gebruikt worden ter ondersteuning van handelspolitieke maatregelen en als een metafoor voor het in gebreke blijven van de Andere, de Onderontwikkelde. Vanuit die gedachte is het van het grootste belang om na te gaan of de veelvuldig gebruikte cijfers over tientallen miljoenen kindarbeiders in India wel kloppen. Westerse commentatoren hebben in het algemeen weinig geloof in de statistieken die door de overheid, op basis van goed onderbouwde volkstellingen, worden geleverd en hebben gekozen voor cijfers die uit het luchtledige

lijken te komen. De opgeklopte cijfers hebben ook te maken met het dooreengooien van kinderarbeid en kinderwerk. Het analytische onderscheid is belangrijk, ook bij het zoeken naar oplossingen.

De strekking van dit artikel is dat kinderarbeid minder omvangrijk is dan in het algemeen wordt verondersteld. Het aantal kinderen dat in onaanvaardbare omstandigheden moet werken, soms op zeer jonge leeftijd en in een gevaarlijke omgeving, met nadelige effecten voor de natuurlijke ontwikkeling van het lichaam, blijft groot genoeg om het als een ernstig sociaal probleem aan te pakken. Het is en blijft een klassenprobleem: het gaat veelal om arme gezinnen, met weinig uitzicht op redelijk betaalde werkgelegenheid en met een zwakke onderhandelingspositie. Een hogere mate van economische polarisatie gaat veelal gepaard met een zwakke positie van de werkende bevolking. Kinderarbeid komt in India dan ook meer voor in gebieden met een zwakke arbeiders- en boerenbeweging dan bijvoorbeeld in Kerala en West-Bengalen. Maar ook de overheidsinitiatieven tot het inrichten van goed en gratis onderwijs zijn een nuttige bijdrage geweest in het verminderen van kinderarbeid. Het neoliberale beleid van de voorbije jaren heeft geleid tot een verzwakking van de arbeidersbeweging en tot het terugtreden van de overheid. Beide ontwikkelingen samen zouden tot gevolg kunnen hebben dat kinderarbeid als sociaal probleem nog lang op een oplossing moet wachten.

- (1) M. CAIN and K.A. MOZUMDAR, Labour Market Structure and Reproductive Behaviour in Rural South Asia. In: G. RODGERS and G. STANDING (eds.), *Child Work, Poverty and Underdevelopment*, Geneva: ILO, 1981, pp. 245-287; L. DUBE, The Economic Roles of Children in India: Methodological Issues. In: G. RODGERS and G. STANDING, *Child Work [...]*, 1981, pp. 179-214; K. DANDEKAR, Child Labour: Do Parents Count It As An Economic Contribution? In: K. SHRINIVASAN e.a., *Demographic and Socio-Economic Aspects of the Child in India*, Bombay: Himalaya, 1981; G. RODGERS and G. STANDING (eds.), *The Economic Roles of Children in Low-Income Countries*, Geneva: ILO, International Labour Review, 1979; G. RODGERS, G. STANDING (eds.), *Population Growth and Poverty in Rural South Asia*, New Delhi-London: Sage.
- (2) P. BHAGWAN SINGH, S. MAHANTY (eds.), *Children at Work: Problems and Policy Options*, Delhi: B.R., 1993, p. 27: "De groeiende verpaupering van de gezinnen, gebukt onder het groot aantal gezinsleden, doet deze gezinnen ertoe overgaan hun kinderen te gebruiken voor de overleving en voor de aanvulling van het inkomen."
- (3) M. K. PANDE, *Child Labour in India*, Calcutta: NBA, 1979.
- (4) S. KOTHARI, There's Blood on those Matchsticks: Child Labour in Sivakasi. In: *Economic and Political Weekly*, 2 July 1983.
- (5) A. KRISHNAKUMAR, Children Still at Work. In: *Frontline*, May 12, 2000, pp. 40-42.
- (6) Zoals: 'Factories Act' (1948), 'Plantation Labour Act' (1951), 'Mines Act' (1952). Hierin werden bestaande koloniale wetten, zoals de 'Employment of Children Act' (1938) verder verfijnd en aangepast. In 1986 ('Child Labour Prohibition and Regulation Act') werd het werk van kinderen in gevaarlijke industrieën zoals de glas-, vuurwerk- en tapijtindustrie verboden.
- (7) M. LAKSHMIDHAR, *Child Labour in India*, New Delhi: Oxford University Press, 2000, p. 83. Een overzicht van de belangrijkste industrieën waar kinderarbeid voorkomt is eveneens te vinden in *No Time to Play: child workers in the global economy*, Brussel: ICFTU, 1996, en R. ANKER, S. BARGE, S. RAJAGOPAL, M. JOSEPH, *Economics of child labour in hazardous industries of India*, Baroda: Centre for Operations Research and Training (CORT), 1998.

- (8) ICFTU, *No Time to Play* [...], p.5.
- (9) C. KORGAOKAR and G. MYRSTAD, *Child Labour in the Diamond and Gemstone Industry in India*. (www.ilo.org/public/english/dialogue/actrav/child/publ/indiadia.html).
- (10) M. GUPTA and K. VOLL (eds.), *Young Hands at Work. Child Labour in India*, New Delhi: Atma Ram, 1987; A.N. SINGH, *Child Labour in India. Socio-Economic Perspective*, Delhi: Shipra, 1990; N. BURRA, *Born to Work*, New Delhi: Oxford University Press, 1995; I.S. SINGH, *Child Labour in India*, New Delhi: Oxford & IBH, 1992; J. KULSHRESTHIA, *Indian Child Labour*, Delhi: Uppal, 1994; R. ROTHIER, *Kinderen van de krokodil*, Leuven: Atlas, 1995; R. ANKER and S. BARGE, *Economics of Child Labour in Indian Industries*, Genève: ILO, 1995; R. Anker e.a., *Economics of child labour* [...], 1998.
- (11) *Deccan Herald*, 25.11.1999.
- (12) M. LAKSHMIDHAR, *Child Labour in India* [...], p. 118.
- (13) R. ANKER, econoom bij de onderzoeksafdeling van de ILO merkt terecht op dat het gaat om 'guesimates', schattingen op basis van gissingen. Hij illustreert dit door te verwijzen naar een studie van 1996 gebaseerd op beperkte statische informatie van 100 landen die 73 miljoen kindarbeiders (10-14 jaar) telde en 'experimentele enquêtes' in 4 landen door het ILO-Bureau of Statistics die in dezelfde periode met het cijfers van 250 miljoen (5-14 jaar) kwamen. R. ANKER, *Conceptual and Research Framework for the Economics of Child Labour and Its Elimination*, niet gepubliceerd, IREWOC Workshop on Children, Work and Education, Amsterdam, 15-17 November 1999.
- (14) P. FALLON and Z. TZANNATOS, *Child Labor. Issues and Directions for the World Bank*, Washington: The World Bank, 1998, p. 2.
- (15) Zie bijvoorbeeld de cijfers in ICFTU, *No Time to Play*, 1996, en: ICFTU, *The Road from Work to School*, Brussels: IVVV, 1999.
- (16) R. ANKER, *Conceptual and Research Framework* [...], 1999.
- (17) De ILO-Conventie ILO 183 van 1999 (*ILO Convention on Worst Forms of Child Labour*) heeft betrekking op schuldsavernij, gebonden arbeid, prostitutie, pornografie en drugshandel.
- (18) J. BOYDEN, B. LING, W. MYERS, *What works for working children?* Stockholm: Save the Children, 1998; W.E. MYERS, *Considering Child Labour: Changing terms, issues and actors at the international level*. In: *Childhood*, 1999, pp. 13-26; B. WHITE, *Globalisation and the Child Labour Problem*, Working Paper Series No. 221, Institute of Social Studies, 1996.
- (19) De Kinderrechten Conventie van 1989 heeft de vrijwaring van werk niet genoemd als een van de vele basisrechten van het kind. Wel heeft het kind recht op vrijwaring van economische uitbuiting en van het verrichten van arbeid die gevaarlijk is, die onderwijs bemoeilijkt en die schadelijk is voor de sociale, morele, mentale en fysieke ontwikkeling.
- (20) Leeftijdsgrenzen zijn niet van het ene continent naar het andere over te hevelen. In een studie naar kinderarbeid in de tapijtindustrie stelde A.N. SINGH, *Child Labour*, p. 90 vast dat 54% van de werkende kinderen 13-15 jaar oud was, en dat van deze groep 70,5% al getrouwd was.
- (21) P.M. SHAH in: U. NAIDU & K.R. KAPADIA (eds.), *Child Labour and Health. Problems and Prospects*, Bombay: Tata Institute of Social Sciences, 1985, p. 112.
- (22) Een wetsvoorstel in Washington ('International Child Elimination Act') beoogt het schrappen van hulp aan landen en het stopzetten van IMF/Wereldbank leningen aan die industrieën die er van verdacht worden kinderarbeid te gebruiken. Het is opmerkelijk dat de USA, die zich zoveel gelegen laten aan 'kinderarbeid' in ontwikkelingslanden, naast Somalië, het enige land ter wereld is dat de UN-Conventie van 1989 over Kinderrechten niet heeft getekend. Eerder, in 1994, had senator Tom Harkin al een wetsvoorstel ingediend waarvan zoveel dreiging uitging dat exporteurs in Zuid-Azië, met name in de textiel in Bangladesh, hun fabrieken gingen schonen van kinderarbeid.
- (23) ICFTU, *No Time to Play* [...], p. 2 (Inleiding door de Algemeen Secretaris): "Deze clause zal diegenen straffen die winsten halen uit kinderarbeid, slavernij, discriminatie en onderdrukking van vakbonden en die landen die respect hebben voor de grondrechten belonen met toegang tot de internationale markten."
- (24) Voor een zeer interessante discussie over deze problematiek, zie G. VAN ROOZENDAAL, *Social Challenges to Trade. Trade Unions and the debate on international labour standards*, Academisch Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, Ridderkerk: Ridderprint, 2001.
- (25) In het volgende IVVV-geschrift wordt expliciet aangegeven dat het verdwijnen van kinderarbeid voortkomt uit de christelijke beschaving. Samuel Grimaud, na gesteld te hebben dat in de deelstaat Kerala, waar bijna een kwart

van de bevolking christelijk of katholiek is, kinderarbeid niet voorkomt ("Van de 55 kinderslaven in India is er niet een in Kerala"), geeft als verklaring: "de 400 jaar christelijke invloed had bij de bevolking een bewustzijn geschapen over het belang van het onderwijs". Zie: S. GRIMIAU, *Kerala's recipe*, ICFTU Online/1999/eprol107-030699. Een vierde van de bevolking in Kerala is moslim. Sinds de jaren '50 stemt de helft van de bevolking communistisch.

- (26) M. WEINER, *The Child and the State in India: Child Labour and Education Policy in Comparative Perspective*, Princeton: Princeton University Press, 1991, p. 5.
- (27) M. WEINER, *The Child and the State*, 1991, p. 186.
- (28) K. SUKHADEO THORAT, *Poverty, Caste and Child Labour in India. The Plight of Dalits and Adivasi Children*, New Delhi, mimeo, 1999. Volgens dezelfde bron (NSS) zou op het platteland de verdeling van de kinderarbeid als volgt zijn: 54% op de eigen boerderij, 14% als landarbeider, 14% in een eigen atelier en 18% in loondienst buiten de landbouw.
- (29) Bijvoorbeeld P. BHAGWAN SINGH, S. MAHANTY (eds.), *Children at Work*.
- (30) *CENSUS OF INDIA*, 1981, Volume 22. Part IV-a, p. 17.
- (31) K.K. KHATU, *Working Children in India*, Baroda: Operations Research Group, 1983; R. ROTTHIER, *Kinderen van de krokodil*; ILO, *World Labour Report*, Genève: ILO, 1993, p. 12.
- (32) ICFTU, *No Time to Play [...]*, p. 7; SZW, *Kinderarbeid. Beleidsnotitie*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1997, p. 7. Zie ook het maandblad van het Nederlandse Ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking: *Internationale Samenwerking*, mei 1999, p. 37, waarin wordt uitgegaan van 100 miljoen kindarbeiders in India.
- (33) Voor een interessante discussie, zie B. GRIMSRUD and A. MELCHIOR, *Child Labour and International Trade Policy*, Oslo: FAFO, 1997.
- (34) A. JAMES, C. JENKS, A. PROUT, *Theorizing Childhood*, Oxford: Blackwell, 1999, p. 109 zijn het met een aantal van deze schrijvers eens en stellen: "In een groot aantal omstandigheden is het niet realistisch en zelfs niet wenselijk dat kinderen uitgesloten worden van werk dat het gezin helpt te overleven."; R. RAY, *Child Labour, Child Schooling and Their Interaction with Adult Labor. Empirical Evidence from Peru and Pakistan*. In: *The World Bank Economic Review*, XIV, Nr 2, p. 365: "De onmiddellijke beëindiging van kinderarbeid is noch mogelijk noch wenselijk, met name gezien de niet onbelangrijke bijdrage van kinderen aan het gezinsinkomen." Zie ook F. SIDDIQUI, H.A. PATRINOS, *Child labour, Issues, Causes and Interventions*, World Bank: Human Capital Operations Working Papers, nr 56, 1995.
- (35) Het is een argument dat in behoorlijk wat verhandelingen over Zuid-Azië wordt aangevoerd. In enkele artikelen gebaseerd op empirisch onderzoek heb ik vastgesteld dat deze overweging niet bijdraagt tot een hogere fertiliteit. Zie onder meer: G.K. LIETEN, *Children, Work and Education*. In: *Economic and Political Weekly*, XXXV(2000)24-25, pp. 2037-43, 2171-77; G.K. LIETEN, *High Fertility and Child Labour in Pakistan*, manuscript, te publiceren.
- (36) IFTIKHAR AHMED, *Getting Rid of Child Labour*. In: *Economic and Political Weekly*, (1999)27, p. 1821.